

<http://doi.org/10.31861/pytlit2021.104.239>

ПРОЗА ОЛЕСЯ УЛЬЯНЕНКА: ДИСКУСІЯ ПРОДОВЖУЄТЬСЯ

[Рецензія на монографію: Штейнбук, Ф. (2020). *Під „Знаком Саваофа”, або „Там, де...” Ульяненко*. Ч. 1. Під „Знаком Саваофа”. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 396 с.]

Проза Олеся Ульяненка складна для емоційного сприйняття, непроста для потрактування, дражлива для багатьох читачів та літературознавців, відкрита для дискусій від часів її появи і до сьогодні. Доробок цього контroversійного письменника оцінюють по-різному: стримано, захоплено, зневажливо, з розумінням; писати про його твори непросто, адже ті, хто, скажімо, прихильно сприймає прозу Олеся Ульяненка, відразу потрапляють „під обстріл” як його опонентів, котрі намагаються закидати камінням глуму, так і прихильників, які потребують підтверджень непідробної зацікавленості текстами Олеся Ульяненка й чіткої сформульованості аргументів „за”. Прикметно, що прихильники й опоненти тримаються в українському літературному процесі доволі упевнено й стабільно впродовж багатьох років.

Дослідник Ф. Штейнбук дещо несподівано для себе, як зізнається, вдався до спроби інтерпретувати тексти Олеся Ульяненка як багаторівневу й різногранну знакову систему. У своїй монографії „Під «Знаком Саваофа», або «Там, де...» Ульяненко”, „цій сумнівній праці”, як зауважує автор на с. 5, він запропонував новітню, альтернативну щодо традиційних історико-літературних інтерпретацій теоретико-літературну екзегетику творчості одного з найталановитіших та найсуперечливіших сучасних українських письменників Олеся Ульяненка.

Це системна студія про письменника, який тонко відчував людей, болісно реагував на реалії, був схильний до містичного сприйняття. У зв'язку з цим, пояснює Ф. Штейнбук,

текст монографії... перш за все спрямований... на регенерацію естетичної, або ж художньої, легітимності літературної спадщини Олеся Ульяненка на засадах методології, що дозволяє майже докорінно елімінувати за межі обговорення позамистецький контекст і водночас відновити письменницький статус митця... (с. 10).

Промовиста обкладинка видання (виконаний у чорних тонах портрет Олеся Ульяненка на яскравому червоному тлі), показовий епіграф (лаконічний штрих-характеристика творчості письменника від колеги по перу Є. Пашковського), переднє слово автора монографії (інтригуюча преамбула з нотками іронії), щире й відкрите для читачів „різних рангів” прикінцеве слово – це зовнішньо показові прикмети монографії та її автора. Принагідно зазначимо, що моє багаторічне захоплення прозою Олеся Ульяненка (досі з неготовністю інтерпретувати, розуміючи її текстово-підтекстові масштаби, контактуючи з текстом на енергетичному рівні й відчуваючи його терапевтичний вплив!) дозволило мені висновувати: монографія про творчість Олеся Ульяненка, обсягом 18,82 обл. вид. арк., могла з'явитися лише з-під пера дослідника з тривалим досвідом перебування з українською і світовою літературою – як теоретика літератури й літературознавця, з хистом до літератури як складної знакової системи, автора, який зумів досягнути до творів Олеся Ульяненка, налагодити контакт із письменником, зануритися в його творчу лабораторію, внутрішній світ, досягнути секретів психології творчості.

Ф. Штейнбук зізнається, що, пишучи монографію, „останні більше ніж 7 місяців прожив усередині романів Олеся Ульяненка” (с. 313). Зазвичай так і буває, коли працюєш із текстами письменника. Проте в цьому випадку робота ускладнювалася тим, що це були **ТЕКСТИ УЛЬЯНЕНКА**, які містять „багатющий, складний і, безумовно, суперечливий матеріал” (с. 314). Тож рецепційний вимір розуміння творів Олеся Ульяненка органічно поєднався зі складеною впродовж багатьох років дослідницькою практикою Ф. Штейнбука.

Своєрідними смисловими акцентами книги є інтригуючі назви 14 розділів, кожен з яких присвячений окремому твору, як-от: Розділ 1. „На початку була” „Сталінка”, Розділ 2. А „Тоді побачив я” „Вогненне око”. Розділ 3. „І почув я” „Богемну рапсодію”, Розділ 4. „І побачив я” „Сина тіні”, Розділ 5. „І небо сховалось” під „Знаком Саваофа” тощо (зауважу, що значна кількість розділів – характерна особливість наукових праць Ф. Штейнбука). Це своєрідний закодований „прайс-лист” творчості письменника, ціна якому – інтелект автора Олесея Ульяненка й інтерпретатора Ф. Штейнбука. Додам, що такий підхід до структурування викладового матеріалу дозволяє сказати найважливіше про образи, тематику, проблематику, емоційні реєстри творчого доробку Олесея Ульяненка, а також наблизити такою лектурою до прози письменника непідготовлених до її сприймання читачів і дослідників. Водночас за цим таблом-змістом залишається щось несказане, непізнане. Це відчуття *невловимості важливого* так і не зникає до останньої сторінки – викладене в монографії про твори Олесея Ульяненка продовжує інтригувати.

Інтерпретація прози цього письменника включає різні аспекти організації його тексту: Ф. Штейнбука-дослідника цікавить паратекстуальна складова, жанрова, сюжетно-композиційна своєрідність творів, просторово-географічний компонент, причинно-наслідкові зв'язки (як основа для розуміння конфліктів, внутрішніх і зовнішніх контактів героїв зі світом), символічність ситуацій, естетичні й семантичні контексти, філософсько-моральна та релігійна площини потрактування творів, стилізованість реалій, пророчий пафос, внутрішньосмисловий зв'язок творів, значеннєвість мікроепізодів, система образів (головних і другорядних героїв, їхні почуття, переживання, біль, страх, а також логіка вчинків, модель поведінки, визначальність у їхньому житті межових ситуацій тощо), естетизація смерті, образна метафорика, що характеризується „захопливою неповторністю та авторською оригінальністю” (с. 163), „фірмові” Ульяненкові поетикально-натуралістичні інгредієнти, іронічні й пародійні конотації.

Інтерпретуючи тексти, Ф. Штейнбук вказує і на недохопи у творах Олесея Ульяненка, наприклад, зауважує сюжетно-композиційну недоладність та прорахунки ідейно-художнього

змісту в романі „Хрест на Сатурні”, критично оцінює назву „Вогненного ока” тощо. Дослідник дуже уважний до деталей у текстах, розуміючи, що нехтування таким художнім фактажем може призвести до помилки в розумінні важливих аспектів творів, осягненні „сміслових поверхів” (В. Єшкілев) прози письменника.

Потрактуючи суспільний, релігійний, біологічний виміри людської екзистенції, Ф. Штейнбук акцентує на тілесній характеристиці героя, активно залучаючи тілесно-міметичний метод інтерпретації. Такий підхід пояснюється як художньою специфікою творів письменника, так і багаторічною практикою автора рецензованої монографії на цій ділянці теорії літератури й літературознавства, що засвідчують його поважні праці „Засади тілесного міметизму у текстових стратегіях постмодерністської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століття” (Київ, 2007), „Тілесність – мімезис – аналіз (Тілесно-міметичний метод аналізу художніх творів)” (Київ, 2009), „Українська література у контексті тілесно-міметичного методу” (Сімферополь, 2013), „Конвергенція тілесних мікротопосів у сучасній світовій літературі” (Київ, 2014), що в наукових колах мають своїх прихильників – літературознавців, теоретиків літератури, аспірантів, студентів.

Герой Ульяненка – складна антропологічна істота, яка свою специфіку виражає більше зовнішньо. Натомість внутрішнє, несвідоме, підсвідоме у героїв письменника сховане „під трьома замками”, воно підтекстове, тому для розкодування потребує різноманітних підходів та методологій, а також фаховості й терпіння дослідника, захопленого творчістю Олеся Ульяненка.

Виявлені й проаналізовані дослідником антропологічно-інстинктивні та тілесно-фізичні промовисті „презентації” героїв у творах Олеся Ульяненка посутньо доповнюють виголошені персонажами думки про сенс і вартість життя, пояснюють моделі їхньої поведінки тощо. Для підсилення аргументації своїх положень Ф. Штейнбук апелює до антропологічних гіпотез філософів, ефективно проєктуючи їх на художні тексти й засвідчуючи продуктивність антропологічного підходу не лише до потрактування смислово щільних текстів і складних образів письменника, а також до перепрочитання його творів, укотре

акцентуючи на перспективності літературознавчих студій з антропологічною домінантою.

На цій, як, власне, й інших концептуально важливих дослідницьких платформах, визначальних для формування основних векторів потрактування прози Олеся Ульяненка, автор монографії намагається бути аргументованим та виваженим. Для підсилення своїх думок та ключових позицій він залучає праці з різних наукових сфер, авторами яких є, скажімо, К. Ван ден Берг, М. Мерло-Понті, Ж. Дерріда, П. Рікер, А. Бергсон, Ж.-Ф. Ліотар, Д. Кампер, Г. Кранц, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі та ін.

У коло дослідницьких процедур потрапляють також інтерв'ю Олеся Ульяненка, праці критиків, літературознавців. Проте в монографії вони, крім традиційної інформативної, підсилювальної, узагальнюючої ролі, формують системну потужну дискусійну платформу з гіпотезами, доказовою базою і чіткою позицією Ф. Штейнбука. У полі зору дослідника – чи не всі, хто писав про творчість Олеся Ульяненка, чиї ідеї автор монографії схвалює, критикує, категорично (з різним ступенем емоційності, що прикметно) заперечує, вводить в активну дискусійну фазу і навіть... залишає відкритими. У прикінцевому слові щиро дякує всім, чиї праці уможливили його полеміку, спричинили дискусію.

Бо, на моє глибоке переконання, – пояснює він, – тільки у зіткненні думок та позицій є можливим вірогідний літературознавчий поступ, на який, у тому числі, якнайбільше заслуговує творчість такого непересічного й оригінального українського митця, як Олесь Ульяненко (с. 315).

Ф. Штейнбук залучив цікаві, поінколи провокативні цитати з праць І. Бондаря-Терещенка, Н. Зборовської, О. Ковалевського, М. Нестелєєва, С. Підопригори, О. Солов'я, Н. Тендітної, Т. Трофименко та ін., що потребують глибоких пояснень, широких коментарів, до чого, власне, Ф. Штейнбук і вдається, адже прагне запропонувати об'єктивну й неупереджену оцінку творчості Олеся Ульяненка, не погоджуючись, наприклад, із думкою Н. Тендітної про демонічний містицизм у творах письменника. Дослідник відкидає містичні й демонічні конотації у творах Олеся Ульяненка,

підкреслюючи, що йому, як дослідникові, „більш до вподоби філософія, а не містика” (с. 64).

Критично й доволі емоційно підсумовує вимогливий до літературних фактів Ф. Штейнбук і думки про численні алюзії та ремінісценції, до яких спонукав літературознавців – І. Славінську, Б. Пастуха, І. Бондаря-Терещенка, О. Мариничеву та ін. – роман Олеся Ульяненка „Там, де Південь”. Прикметно, що у цих, як й інших численних розмислах, Ф. Штейнбук виголошує свою позицію дослідника, не претендуючи на вичерпність міркувань, а додаючи важливий штрих до розуміння художніх текстів талановитого письменника.

Важливо, що майже на всіх майданчиках активної полеміки думки автора монографії започатковують нові напрямки дискусії й помітною для стилю Ф. Штейнбука „закличністю” акцентують на доцільності залучати різні вектори інтерпретації творів Олеся Ульяненка, неодноразово наголошуючи, що потлумачувач його незвичних для української літератури творів має справу з художнім образом, не з конкретною людиною.

Дослідник також щиро сподівається, що його праця

хоча б малою мірою прислужиться елімінації усіх (а-)моральних питань із кола як непрофесійних читацьких рецепції, так і фахових літературознавчих аспірацій. Позаяк одним із перших і найважливіших висновків, яких [він] дійшов наприкінці цього дослідження, є глибоке переконання у тому, що справжнє мистецтво завжди існує поза моральним дискурсом. І саме тому воно завжди таке складне. І саме тому воно подекуди таке зворушливе (с. 313–314).

Полемічна складова – як *характерна ознака* монографії Ф. Штейнбука – підсилюється специфікою побудови переконливої „лінії” захисту ключових положень розділів та монографії в цілому. Прикметно, що почасти проблема на означеній дослідником дискусійній панелі породжує нові аспекти бачення Ульяненкового художнього матеріалу, відкриває несподівані вектори трактування, що означаються за допомогою ще однієї прикметної ознаки викладового матеріалу дослідника – системи запитань. Така форма подачі надає монографії Ф. Штейнбука есеїстичного

„відтінку” й підтримує непідробний інтерес дослідника, уважного інтерпретатора художніх творів із домінантною експресивною натуральністю. Це запитання-гіпотези, запитання-ключі, запитання-варіанти, що 1) підкреслюють складність роботи інтерпретатора з текстами Олеся Ульяненка, 2) засвідчують наполегливість ученого в опрацюванні творів, 3) унаочнюють поступальність складного процесу пошуку об’єктивних і незаангажованих оцінок доробку письменника.

Ф. Штейнбук часто вдається до щільного цитування творів письменника, що вповні виправдано, враховуючи проблемно-тематичну, композиційну, образну, мовну специфіку прози. Щодо мови письменника, то підтримую разом з автором рецензованої монографії думку М. Тарнавського, який зазначив, „що нічого подібного до мови Олеся Ульяненка – мови «жорсткої, сміливої, складної і сповненої енергією» – «в українській літературі ще просто не було»” (с. 163).

Дослідник активно апелює до цитат із творів, щоб употужнити сформовану у процесі інтерпретації тексту (роману, її частини або епізоду) тезу, підсилити загальну концепцію монографії і, що теж дуже важливо, не втратити „контакт” із ТЕКСТОМ УЛЬЯНЕНКА та сформулювати „довіру” до тексту інших – літературознавців, читачів, щоб урешті покласти край неадекватному сприйняттю художньої спадщини цього письменника. Текстами прозаїка літературознавець пояснює свою позицію і провокує знову на дискусію. Його аргументи, як правило, базовані на цитатах із текстів прозаїка, сформульовані системно (як-от: по-перше, по-друге...по-п’яте).

Така багаторівневість аргументації Ф. Штейнбука формує потужну доказову базу, яка разом з іншими інтерпретаційними ходами дослідника покликана доглибитися до суті прози письменника, зняти численні суперечності, пояснити непояснюване. Емоційний рівень розлогих коментувань творів поінколи в монографії просто зашкалює (див., наприклад, с. 168). Утім це зумовлює бажання прочитати або перепрочитати Ульяна. Атмосферу довіри формує і тональність та емоційна насиченість викладового матеріалу, коли науковий стиль дещо відступає з першого плану (див., зокрема, с. 158, 163, 175, 292 та ін.).

Безперечно, монографія Ф. Штейнбука, як і кожна вартісна наукова праця, містить думки, що потребують доповнень, конкретизації, а деякі аспекти, фрагменти дискусії мали б бути погібленими чи принаймні не такими категоричними. Слушно було б доповнити подану на сс. 256–258 інформацію про образ фатальної жінки в українській літературі відомостями-дрібничками про жінку-гієну, жінку-менаду, жінку-вампіра, що характерні для доби О. Кобилянської та представлені у творах „Молодої музи”.

Доцільно було б виокремити й теоретичну чи історико-літературознавчу складову (розділ) у монографії. Щоправда, усвідомлюю, що створити широку й об’єктивну контекстуальну платформу для прози Олеся Ульяненка в обсягах розділу майже неможливо.

Як видається, мав би бути дещо ширше й активніше упроваджений у процес потлумачення прози Олеся Ульяненка і психоаналітичний сегмент (закцентую, що Ф. Штейнбук апелює до набутоків психоаналізу, що засвідчує викладовий матеріал на сс. 90–91, 97, 99, 102, 117–118, 127–128, 244, 247, праці дослідників у списку літератури та відповідні терміни у предметному покажчику на сс. 353–359 тощо). Психоаналіз як суттєве доповнення до продуктивно застосованого в монографії тілесно-міметичного методу мав би глибше пояснити й зрозуміти героїв, особливо тоді, коли, скажімо, „жодними раціональними аргументами не можна пояснити сексуальні витівки персонажів (ідеться про героїв «Під знаком Саваофа». – Л. Г.)” (с. 113).

Проте, по-перше, слушно прийняти запропоновані Ф. Штейнбуком спектр і логіку інтерпретації творчості Олеся Ульяненка як авторські та правомірні, по-друге, не можна „загнати” прозу цього талановитого письменника в загальноприйнятні шаблони монографії – обов’язковим теоретичним вступом тощо (зауважу: Ф. Штейнбук це не лише розумів, а й відчував, що дуже важливо для філолога-дослідника), по-третє, очікуємо на другу частину „«Там, де...» Ульяненко” про доробок Олеся Ульяненка, адже після опрацювання першої частини питання не зникли, а обсяги інтерпретації розширилися й поглибилися.

Ф. Штейнбук запросив до відкритої полеміки, до читання прози Олеся Ульяненка, намагаючись своїми думками-тезами долучити читачів до творчої лабораторії талановитого письменника.

Лариса Горболіс